

πολλά σωστά πράγματα, περιέχει ταυτόχρονα και κάμποσες υπερβολές, καθώς και φράσεις ύβριστικές για τὸν Πλήθωνα. Κ' ἦταν ἐπόμενο νὰ πειράξουν οἱ φράσεις αὐτὲς τὸν φιλόσοφο τοῦ Μυστρᾶ. Τὴν πραγματεία τοῦ Πλήθωνος «περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται» τὴν ὀνομάζει ὁ Σχολάριος «βιβλίον τῶν κατ' Ἀριστοτέλους βλασφημιῶν». Ἀντικρούοντας τὸν Πλήθωνα, φθάνει κι' αὐτὸς σὲ υπερβολές καὶ ἰσχυρίζεται ὅτι ὄχι μόνο δὲν ἔβαζαν οἱ ἀρχαῖοι τὸν Πλάτωνα παραπάνω ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ ὅτι ἔκαναν τὸ ἀντίθετο, «μόνον Ἀριστοτέλην νομίσαντες ἄξιον ἐπὶ φιλοσοφίαν ἡγεμόνα πᾶσιν ἀνθρώποις εἶναι τε καὶ ἔσεσθαι». Καὶ χτυπώντας τὸν Πλήθωνα, γράφει: «Πλήθων δὲ ἀντιλέγων Ἀριστοτέλει, κινδυνεύει οὐχ ὅπως Ἀριστοτέλους σοφώτερος εἶναι δοκεῖν, ἀλλὰ μηδ' ἐπαίῳν αὐτοῦ... Τοὺς δὲ νῦν Πλάτωνος ἠττωμένους ἐν Ἰταλίᾳ, οἷς φησι χαριζόμενος τὴν τοιαύτην πραγματείαν λαβεῖν ἐπὶ νοῦν, ἴσμεν τίνες εἰσὶ, καὶ ἐώρων πολλοὶ τῷ ἀνδρὶ συγυνομένους αὐτοὺς ἐκεῖ· οἷς τοσοῦτον μέτεστι φιλοσοφίας, ὅσον αὐτῷ Πλήθωνι ὀρχηστικῆς».

20

Στὴν πραγματεία του κατὰ τοῦ Πλήθωνος, ποὺ ὁ Γεώργιος Σχολάριος ἀπευθύνει στὸν δεσπότη Κωνσταντῖνο, ὑπάρχει καὶ μιὰ φράση ποὺ ὄχι μόνο θὰ ἐξόργισε τὸν Πλήθωνα, ἀλλὰ ποὺ ἔγινε ἴσως ἡ ἀφορμὴ ν' ἀλλάξει ὁ φιλόσοφος τοῦ Μυστρᾶ τὴ θέση ποὺ εἶχε πάρει ὡς τότε ἀπέναντι τοῦ γραπτοῦ λόγου. Ἡ φράση εἶναι ἡ ἑξῆς:

«Αὐτὸς δὲ» (ὁ Πλήθων) «μηδὲν ποτε εἰς φιλοσοφίαν μέγα συγγραψάμενος, νῦν ὁπὲ τὰς περὶ Ἀριστοτέλους ἔτεκε βλασφημίας· μῦν ὄρος ἢ παροιμία φησίν».

Ἡ πρώτη ἀντίδραση στὴ βαρύτερη αὐτὴ κατηγορία ποὺ τοῦ ἀπευθύνει ὁ Σχολάριος, ἦταν οἱ φράσεις τοῦ Πλήθωνος ποὺ λένε ὅτι ὁ ἀληθινὸς φιλόσοφος δὲ γράφει βιβλία καὶ ὅτι πρῶτος ὁ Ἀριστοτέλης βρῆκε τὸν «τέταρτον τοῦτον καὶ δέκατον τρόπον σοφιστικῆς... πλήθει συγγραμμάτων ἐκπλήττειν τοὺς ἀνοητοτέρους». Ὁ Γεώργιος Σχολάριος θὰ κατάλαβε, βέβαια, ὅτι στοὺς «ἀνοητοτέρους» εἶχε κατατάξει ὁ Πλήθων κι' αὐτόν.

Τέτοια ἦταν ἡ πρώτη ἀντίδραση τοῦ Πλήθωνος. Ἐχω, ὁμως, τὴν ιδέα ὅτι τὴν ἀντίδραση αὐτὴ τὴ διαδέχθηκε, στὰ ἰδιαίτερα δώματα τῆς ψυχῆς τοῦ Πλήθωνος, μιὰ δεύτερη ποὺ ἔγινε μοιραία γιὰ τὸ τελευταῖο στάδιο τῆς ζωῆς του. Ὁ «μηδὲν ποτε εἰς φιλοσοφίαν μέγα συγγραψάμενος» ἀποφάσισε νὰ δείξει στὸν Γεώργιο Σχολάριο, ἐγκαταλείποντας τὴ βασική του θέση ἀπέναντι τοῦ γραπτοῦ λόγου, ὅτι εἶναι ἱκανὸς νὰ γράψει κάτι τὸ «εἰς φιλοσοφίαν».

μέγα». Τότε, ἀκριβῶς, θ' ἄρχισε νὰ γράφει — ἐμένα μοῦ τῶκρυψε ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του — τὸ μεγάλο του βιβλίο «Νόμων συγγραφή».

Ἐπρεπε, τάχα, νὰ τὸ γράψει τὸ μεγάλο αὐτὸ βιβλίο του ὁ Πλήθων; Δὲν εἶδα παρὰ μόνο τ' ἀποσπάσματα ἐκεῖνα τοῦ βιβλίου ποὺ ὁ Δημήτριος Ραοῦλ Καβάκης φρόντισε ν' ἀντιγράψει καὶ νὰ διασώσει, καὶ ποὺ ἓνας καλὸς μου φίλος, ἀντιγράφοντάς τα κι' αὐτὸς γιὰ χάρη μου, μοῦ τᾶφερε ἐδῶ ὅπου τώρα βρίσκομαι. Ὡστόσο, τ' ἀποσπάσματα αὐτὰ εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ πῶ ὅτι, ὅσο θαυμαστὸ κι' ἂν θάταν τὸ βιβλίο ὀλόκληρο (ἂν εἶχε διασωθεῖ) ὡς ἔργο φαντασίας καὶ δεῖγμα νοσταλγίας γιὰ τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνικὸ κόσμον, δὲ θὰ μπορούσε νὰ προσφέρει καμμιάν ἠθικὴ βοήθεια στὸν ἄνθρωπον τὸν σημερινό, στὸν Ἕλληνα ποῦ, ὕστερ' ἀπὸ τὴ σταύρωση τοῦ Χριστοῦ, δὲ μπορεῖ νὰ συγκινηθεῖ ἀπὸ τὸν Κρόνον κι' ἀπὸ τὸν Δία. Πῶς τὰ κατάφερε ὁ Πλήθων — ὁ ἴδιος ποὺ ἔγραψε τὶς λέξεις : «Θεὲ παγγενέτορ, πανυπέρτατε, ἔξοχε, παμμέγιστε βασιλεῦ, ὕψιστε, πανοικτίρμον, φιλανθρωπότατε μόνε καὶ συμπαθέστατε...» — νὰ μιλήσει στὸ ἔργο του «Νόμων συγγραφή» γιὰ πολλοὺς θεοὺς («εἶναί τε αὐτοὺς πλείους μὲν, οὐ τοὺς αὐτοὺς δὲ θεότητι»);

Ἄφοῦ εἶχε πεθάνει ὁ Πλήθων καὶ εἶχε πέσει πιά ἡ Κωνσταντινούπολη στὰ χέρια τῶν Τούρκων, ὁ Γεώργιος Σχολάριος, ὡς πατριάρχης Γεννάδιος, εἶδε τὸ χειρόγραφο τοῦ μεγάλου βιβλίου γραμμένο μὲ τὸ ἴδιο τὸ χέρι τοῦ Πλήθωνος. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ τῶστειλε στὸν πατριάρχη ὁ δεσπότης τοῦ Μυστρά Δημήτριος Παλαιολόγος ποῦ, ἂν θεωροῦσε (ὅπως κι' ὁ Γεννάδιος) τὸν Πλήθωνα «ἀποστάτη», ἔγινε ὁ ἴδιος ὁ χειρότερος ἀποστάτης τοῦ Γένους. Ὁ πατριάρχης Γεννάδιος — ὁ παλαιὸς ἀκροατὴς τοῦ Πλήθωνος Γεώργιος Σχολάριος — ἀποφάσισε νὰ παραδώσει τὸ ἔργο τοῦ Πλήθωνος στὶς φλόγες. Ἄφοῦ δὲ μπόρεσε νὰ πείσει τὴ δέσποινα τοῦ Μυστρά νὰ ρίξει ἡ ἴδια τὸ χειρόγραφο στὸ πῦρ («Διὰ τοῦτο δεῖν ἔγνωμεν πρὸς τὴν σὴν βασιλείαν ἀναπέμπειν αὐτό, ἵνα διὰ σοῦ μᾶλλον ἀφανισθεῖ πυρὶ, καὶ σὺ τὸν ἐκ τῆς τοιαύτης εὐσεβείας λάβῃς μισθόν», τῆς εἶχε γράψει), ἀποφάσισε νὰ τὸ κάψει ὁ ἴδιος καὶ νὰ διατάξει ὅσους εἶχαν ἀντίγραφα νὰ τὰ κάψουν κι' αὐτοί. Στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἰωσήφ τὸν Ἐξαρχο λέει ὁ Γεννάδιος : «... οὐκ ἀφανισμοῦ μόνον χάριν, ἀλλὰ ποινηῆς εἵνεκα μάλιστα, δοθῆναι πυρὶ πεποιήκαμεν τὸ βιβλίον. Ἦν δ' ἅπαν χειρὶ γεγραμμένον ἐκείνου. Ἐπεὶ δὲ καὶ λίαν εἰκός, ἄλλοθί που τὸ ἴσον ὑπάρχειν ὑπὸ του τῶν ἐκείνω φοιτησάντων ἢ ζῶντος ἢ τελευτήσαντος ἐκγραφέν, παρακελευόμεθα πᾶσιν ὡς ἀπὸ Θεοῦ, εἴποτε καὶ ὅπουδῆποτε εὐρίσκοιτο ἢ ὅλον τὸ βιβλίον ἢ μέρος ἐκγεγραμμένον ἐν τινι τῶν Χριστιανῶν,

πυρὶ μὲν φθείρειν αὐτὸ τὸν ἔχοντα· κρύπτοντα δὲ καὶ ἐαλωκότα, μετὰ μίαν καὶ δευτέραν παραίνεσιν, εἰ μὴ παρρησίᾳ βούλοιτο καί-σιν, εἴργειν τὸν τοιοῦτον ἀπάσης τῶν Χριστιανῶν κοινωνίας». Ὁ μαθητὴς τοῦ Πλήθωνος Δημήτριος Ραοῦλ Καβάκης, ποῦ ὀνόμαζε τὸν ἑαυτό του «Σπαρτιάτην καὶ Βυζάντιον» ἢ «Ἕλληνα καὶ Θρακᾶ», δὲν πῆρε στὰ σοβαρὰ – ἂν καὶ φίλος τοῦ Γενναδίου – τὶς ἀπειλὰς τοῦ πατριάρχου καὶ διατήρησε τ' ἀποσπάσματα ἐκεῖνα ποῦ εἶχε ὁ ἴδιος ἀντιγράψει.

21

Τὸ μεγάλο βιβλίον τοῦ Πλήθωνος δὲν ἔπρεπε νὰ καεῖ. Ἀφοῦ δὲν εἶχε ὁ πατριάρχης Γεννάδιος τὴ δύναμιν νὰ κάψει τὸ Κοράνιον, δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ δείξει τὴ δύναμίν του καίγοντας τὸ βιβλίον τοῦ Πλήθωνος. Ὅπως πλανήθηκε ὁ Πλήθων νομίζοντας ὅτι, γιὰ ν' ἀναστήσει τὴν Ἑλλάδα, ἔπρεπε ν' ἀναστήσει καὶ τοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου, ἔτσι πλανήθηκε καὶ ὁ πατριάρχης Γεννάδιος θεωρώντας τὸ βιβλίον τοῦ Πλήθωνος ἐπικίνδυνον γιὰ τὸν Χριστιανισμό. Ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποῦ σταυρώθηκε, δὲν κινδυνεύει. Ἀφοῦ νίκησε τὸ θάνατον, εἶναι σὲ θέσιν νὰ νικήσει τὸ καθετὶ ποῦ μπορεῖ νὰ συμβεῖ στὴν ἐγκόσμια ζωὴ. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανὸς ποῦ δὲν ἦταν μόνον φιλόσοφος, ἀλλὰ εἶχε μέσα του καὶ κάτι ἀπὸ τὸν Μέγαν Ἀλέξανδρον καὶ τὸν Ἰούλιον Καίσαρα, προσπάθησε κι' αὐτὸς ν' ἀναστήσει τοὺς ἀρχαίους θεοὺς. Ὡστόσο, μάταια τὸ προσπάθησε ὁ γνήσιος καὶ ὠραῖος αὐτὸς Ἕλληνας ποῦ δὲν κατάλαβε ὅτι μπορεῖ ν' ἄσσει κάλλιστα καὶ Ἕλληνας καὶ Χριστιανούς. Μετὰ τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ δὲν ἀνασταίνονται ἄλλοι θεοί. Πῶς σκέφθηκε ὁ Πλήθων ὅτι μποροῦσε νὰ καταφέρει ὅ,τι δὲν κατάφερε, χίλια ἑκατὸ χρόνια πρὶν, ὁ Ἰουλιανός; Ἀλλὰ καὶ πῶς σκέφθηκε ὁ πατριάρχης Γεννάδιος ὅτι ἐκινδύνευε ὁ Χριστιανισμός, ἂν δὲν καιγόταν τὸ βιβλίον τοῦ Πλήθωνος;

Στὴ μεγάλη ἐπιστολὴ ποῦ ἀπευθύνει «τῷ τιμιωτάτῳ καὶ πάντα ἀρίστῳ κυρίῳ Ἰωσήφ τῷ Ἐξάρχῳ» λέει ὁ Γεννάδιος:

«Ἐβουλόμεθα μὲν οὖν εὐθύς ἔνια τοῦ βιβλίου μέρη φυλάξαι, ὅσα φυσικῇ τε καὶ λογικῇ καὶ ταῖς τοιαύταις ὕλαις ἀνήκει· ἀλλὰ καὶ δεύτερον τούτου χάριν ἐπιδραμόντες, οὐδεμίαν τῶν ὑποθέσεων εὐρομεν ἀπηλλαγμένην κακοῦ· οὐ μόνον τῷ πάντα πρὸς τὴν πολυθειάν ἐξεπίτηδες ἀναφέρειν, ἀλλ' ὅτι καὶ ψεῦδός τι τοῖς περὶ πάντων λόγοις ἐγκατεμέμικτο. Περὶ ψυχῆς γὰρ λέγων ἀθανασίας, τὰς εἰς τὸ σῶμα καὶ τὸν βίον ἐπανόδους αὐτῶν ψυχῶν ἐν χρόνων τακταῖς περιόδοις, ὡς δύναται, κρατύνειν πειρᾶται, ἅς οἱ πολλοὶ μετεμψυχώσεις φασί· καὶ εἰς τὸν οὐράνιον τόπον οὐδέποτε ταύτας ἀνάγεσθαι ἀξιοῖ, καὶ χεῖρω ἄλλα προστίθησι... Ὅθεν οὐδὲν τοῦ

βιβλίου μέρος ὕστερον ἔδοξέ μοι καταλειπτέον εὐσεβῶν ὄψεσιν, ὠφέλειαν μὲν οὐδεμίαν, σκάνδαλον δὲ ταῖς αὐτῶν ψυχαῖς ἐνθεῖναι δυνάμενον».

Ἐνῶ ὁ πατριάρχης Σχολάριος ἔγραφε τὶς λέξεις αὐτές, κάποιος ἄλλος — τ' ὄνομά του δὲν τόμαθα — ἐθρήνησε τὴν καταστροφή τοῦ μεγάλου βιβλίου καί, ἀπευθύνοντας τὸ λόγο στὸν νεκρὸ Πλήθωνα, διατύπωσε τὶς φράσεις :

«Εἰ δὲ φθονερός τις καὶ ἀπαίδευτος ἄνθρωπος ἐφθειρε τὸ σὸν ἔργον, ὃ κατέλιπες, πάτερ, πρὸς ἐνδειξιν σοφίας καὶ μνήμης τῆς σῆς, ἀλλὰ καὶ πρὸς ὠφέλειαν τῶν νῦν καὶ τῶν ὕστερον γενησομένων ἀνθρώπων, τό γε μὴν σὸν κλέος, ὦ γενναῖε, ἔσται ἄτρεπτον, μὴ δειλιῶν βασκανίαν. Μάταιος ἄρ' ἔστιν ὁ φθόνος τοῦ δημώδους ἐκείνου ἀνδρός, ὃν ἠγώνισται κατὰ τοῦ θαυμασίου ἐκείνου ἔργου. Καὶ γὰρ οἱ ἄριστοι τῶν Ἑλλήνων μισοῦσιν ἐκεῖνον, ὥσπερ ἱερόσυλόν τινα, ἢ τυμβωρύχον, καὶ ἀλιτήριον».

Τὶς φράσεις αὐτές μπορεῖ κάλλιστα νὰ τις ἔγραφε κ' ἓνας ἄνθρωπος ποὺ ἦταν ἐξίσου γνήσιος Χριστιανὸς ὅπως καὶ ὁ Γεννάδιος. Καὶ τὶς ἔγραψε ὅπωςδήποτε κάποιος ποὺ διδάχθηκε ἀπὸ τὸν Πλήθωνα ὅτι εἶναι Ἑλληνας. Ὁ Γεννάδιος συμεριζόταν ἀκόμα τῆ φτωχὴ γνώμη ἐκείνων ποὺ ἔλεγαν ὅτι τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας πρέπει νὰ τοὺς διαβάσουμε μόνον «ἐνεκα τοῦ κατὰ τὴν φωνὴν ἑλληνισμοῦ». Ὁ Πλήθων δίδαξε ὅτι πρέπει νὰ τοὺς διαβάσουμε γιὰ νὰ γίνουμε Ἑλληνας καὶ στὸ πνεῦμα. Δὲν ἦταν, βέβαια, ἀναγκαῖο νὰ ζητήσῃ νὰ πιστέψουμε ξανὰ στὸν Κρόνο καὶ στὸν Ποσειδῶνα, πράγμα ποὺ κι' αὐτὸς ὁ Πλάτων, ζώντας πρὶν ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Χριστοῦ, δὲν εἶχε ζητήσῃ. Ὁ Πλάτων, μάλιστα, χαρακτηρίζει στὴν «Πολιτεία» του ὡς παιδαγωγικὰ ἐπικίνδυνα πολλὰ ἀπ' ὅσα λένε ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Ἡσίοδος «καὶ οἱ ἄλλοι ποιηταί· οὔτοι γὰρ που μύθους τοῖς ἀνθρώποις ψευδεῖς συντιθέντες ἔλεγόν τε καὶ λέγουσιν...» καὶ θεομαχίας ὅσας Ὅμηρος πεποίηκεν οὐ παραδεκτέου εἰς τὴν πόλιν...». Ὁ Πλήθων, βέβαια, δὲν υἱοθετεῖ κανέναν ἀπὸ τοὺς κακοὺς μύθους· ἀν καὶ δὲν ὀρίζει ὡς σκοπὸ τῆς φιλοσοφίας του τὴν ἀρετὴ, δὲν χρησιμοποιεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους μύθους παρὰ μόνον ἐκείνους ποὺ μποροῦν νὰ ὑπηρετήσουν τὴν ἀρετὴ. Κι' ὡς ἓνα σημεῖο θὰ μπορούσε νὰ τοὺς χρησιμοποιήσῃ χωρὶς νὰ ρθεῖ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ Χριστιανικὸ μας αἶσθημα. Ὅταν τὸν ἀκουγα νὰ μιλάει στὸν Μυστρά, δὲ μὲ πείραζε διόλου ποὺ ἀντλοῦσε στοιχεῖα ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ μυθολογία καὶ χρησιμοποιοῦσε τοὺς ἀρχαίους θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωες, τὴ ζωὴ τους καὶ τὶς πράξεις τους, ὡς ὑλικὸ κατάλληλο γιὰ ἠθικὲς ἀλληγορίες καὶ παραβολές. Δὲν τόκανε αὐτό, τάχα, καὶ ὁ Μέγας καὶ Ἅγιος Βασίλειος; Στὴν περίφημη πραγματεία του

«Πρὸς τοὺς νέους ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφέλοιντο λόγων», ἐμφανίζει ὁ Μέγας Βασίλειος τὸν Ὀδυσσεύα ὡς παράδειγμα ἀρετῆς καὶ λέει : «...πᾶσα μὲν ἡ ποίησις τῷ Ὀμήρῳ ἀρετῆς ἐστὶν ἔπαινος, καὶ πάντα αὐτῷ πρὸς τοῦτο φέρει, ὅ,τι μὴ πάρεργον». Κι' αὐτὸν τὸν Ἡσίοδο, μολοῦσι τὰ ἔπη του ἀσχολοῦνται μὲ τοὺς θεούς, τὸν θεωρεῖ ὁ Μέγας Βασίλειος ὡς πηγὴ καλὴ γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἠθους μας· «ἢ τί ποτε ἄλλο διανοηθέντα τὸν Ἡσίοδον ὑπολάβωμεν ταυτί ποιῆσαι τὰ ἔπη ἃ πάντες ἄδουσιν, ἢ οὐχὶ προτρέποντα τοὺς νέους ἐπ' ἀρετὴν»; Κι' ἀντίθετ' ἀπὸ τὸν πατριάρχη Γεννάδιο, ὁ Μέγας Βασίλειος ἐθαύμαζε τὸν Πλάτωνα κι' ἀγαποῦσε ἰδιαίτερα τὸν «Φαίδωνα».

22

Ἄν ὁ Πλήθων, στὸ μεγάλο του βιβλίον «Νόμων συγγραφή», περιοριζόταν σὲ ὅσα μᾶς ἔλεγε στὸν Μυστρά, καὶ δὲν ἐπιχειροῦσε ν' ἀναστήσει τοὺς ἀρχαίους θεοὺς προσκαλώντας μας νὰ τοὺς λατρεύουμε ξανά, ἂν μ' ἄλλα λόγια χρησιμοποιοῦσε τὴν Ἑλληνικὴ μυθολογία μονάχα ὡς ὑλικὸ κατάλληλο γιὰ ἠθικὴς ἢ καὶ φυσικὴς ἀλληγορίες, ἢ ὠφέλεια θάταν γιὰ τὸν ἀναγνώστη μεγάλη καὶ κανένας δὲ θὰ εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ τὸν κατηγορήσει. Ὁ Πλήθων, ὅμως, προχώρησε πολὺ καὶ τράβηξε μακριὰ. Τράβηξε μακριὰ **χωρὶς λόγους**.

Ξεφυλλίζω πάλι τ' ἀποσπάσματα ποὺ ὁ Δημήτριος Ραοῦλ Καβάκης κατάφερε νὰ διασώσει ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Πλήθωνος «Νόμων συγγραφή». Αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ ἐλέγξω τὶς πρῶτες μου ἐντυπώσεις καὶ νὰ ἰδῶ ἂν ἦταν ἢ ὄχι ἀναγκαῖο νὰ γράψει ὁ Πλήθων τὴ μεγάλη αὐτὴ Βίβλο του. Τὰ μέρη ἐκεῖνα τοῦ βιβλίου ποὺ πρέπει (βασισμένος στὸν πίνακα περιεχομένων ποὺ ἔχει διατηρηθεῖ) νὰ ὑποθέσω ὅτι θάταν τὰ σημαντικώτερα, δὲν ὑπάρχουν βέβαια πιά. Ἔτσι, ἡ κρίση μου — ἂν μπορῶ γενικὰ νὰ πῶ ὅτι ἔχει κάποιο κύρος — θάχει κύρος ἀναγκαστικὰ σχετικὸ· θὰ στηρίζεται, δηλαδή, μόνο στ' ἀποσπάσματα ποὺ διασώθηκαν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν λεπτομερέστατον πίνακα περιεχομένων, ὁ Πλήθων ἔχει προτάξει στὸ βιβλίον του καὶ μιὰ σύνοψη — σχεδὸν ἐπιγραμματικὴ — τῶν θεμάτων ποὺ πραγματεύεται. Ἀξίζει νὰ παραθέσω τὴ σύνοψη αὐτή. Ὁ Πλήθων λέει :

«Ἡ βίβλος ἡδε περιέχει,

Θεολογίαν μὲν τὴν κατὰ Ζωροάστρην τε καὶ Πλάτωνα, ὀνομαζομένων τῶν διὰ φιλοσοφίας ἀναγνωριζομένων θεῶν τοῖς πατρίοις τοῖς Ἑλλησι θεῶν ὀνόμασιν, ἐλκομένοις ἐκάστοις ἐκ τοῦ οὐ πάνυ τοι συνωδοῦ φιλοσοφία, διὰ τὰς ὑπὸ τῶν ποιητῶν διαστροφάς, ἐπὶ τὸ ὡς μάλιστα δὴ φιλοσοφία συνωδόν.

Ἠθικά κατά τε τοὺς αὐτοὺς σοφοὺς καὶ ἔτι μὴν τοὺς Στωϊκοὺς· Πολιτείαν δὲ Λακωνικὴν, ἀφηρημένου μὲν αὐτῆς τοῦ ἄγαν τῆς σκληραγωγίας καὶ τοῖς γε πολλοῖς οὐκ εὐπαραδέκτου, προστιθεμένης δὲ τῆς ἐν τοῖς ἄρχουσι μάλιστα φιλοσοφίας, τοῦ κρατίστου δὴ τούτου τῶν Πλατωνικῶν πολιτευμάτων·

Ἀγιοτείας εὐσταλεῖς, καὶ οὔτε περιέργους, οὐδ' αὖ τοῦ δέοντος ἐκλιπεῖς·

Φυσικὰ δὲ δὴ κατὰ Ἀριστοτέλην τὰ πολλὰ·

Ἄπτεται δὲ πῶς ἡ βίβλος τῶν λογικῶν ἀρχῶν, ἀρχαιολογίας τε Ἑλληνικῆς, καὶ πῆ καὶ ὑγιεινῆς διαίτης».

Ἄπὸ τῆς σύνοψη αὐτῆ τῶν περιεχομένων βγαίνει καθαρὰ ὅτι ὁ Πλήθων — ὅταν πῆρε τὴν ἀπόφαση νὰ γράψει τὴ μεγάλη του Βίβλο — ξέχασε ὅτι ἡ «σοφία ἐν ὀλίγοις τε καὶ περὶ ὀλίγα· περὶ γὰρ τὰς τοῦ ὄντος ἐστὶν ἀρχάς». Ἀκόμα καὶ τ' ἀποσπάσματα ποὺ διασώθηκαν κ' ἔχω τὴ στιγμή τούτη μπροστὰ στὰ μάτια μου, δείχνουν ὅτι ὁ Πλήθων πειράχτηκε τόσο ἀπὸ τὴν παρατήρηση τοῦ Γεωργίου Σχολαρίου («αὐτὸς δὲ μηδὲν ποτε εἰς φιλοσοφίαν μέγα συγγραψάμενος...»), ὥστε ἀποφάσισε νὰ γράψει ἀπ' ὅλα, νὰ γράψει μάλιστα καὶ κάμποσα ποὺ δὲν καταδεχόταν ἄλλοτε οὔτε προφορικὰ ν' ἀναπτύξει, καὶ ποὺ τὰ θεωροῦσε ἀσυμβίβαστα μὲ τὴν ἀποστολὴ καὶ τὴ φωνὴ τοῦ ἀληθινοῦ φιλοσόφου.

Τὰ τέσσερα πρῶτα κεφάλαια τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς μεγάλης του συγγραφῆς ἔχουν διασωθεῖ ὀλόκληρα, κι' ἀπὸ τὸ πέμπτο ἔχει διασωθεῖ τὸ βασικώτερο τμήμα.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο («περὶ διαφορᾶς τῶν περὶ τῶν μεγίστων ἀνθρώποις δοξῶν») μᾶς λέει ὁ Πλήθων ὅτι ἡ ἴδια ἡ φύση ἔκαμε τοὺς ἀνθρώπους νὰ θέλουν νὰ ζήσουν «εὐδαιμόνως». Ὡστόσο, ἐνῶ ὁ σκοπὸς τους εἶναι ὁ ἴδιος, ὁ δρόμος ποὺ διαλέγει ὁ καθένας γιὰ νὰ φθάσει στὸν κοινὸ σκοπὸ εἶναι διαφορετικὸς: «Ἔνται μέντοι ἐς τὸ κοινὸν τοῦτο ἐπιθύμημα οὐκέθ' ὁμοίως ἕκαστοι διὰ τῶν αὐτῶν, ἀλλ' ἤδη διίστάμενοι». Ἄλλοι ἀναζητοῦν τὴν εὐτυχία στὴν ἡδονή, ἄλλοι στὸ χρῆμα καὶ στὰ πλούτη, ἄλλοι στὴ δόξα. Καὶ ἄλλοι, «πάντα τᾶλλα ὑπερβάντες, ἀρετὴν καὶ τὸ καλὸν τέλος παντὸς τοῦ βίου πεποίηνται, ὡς μόνην ἂν ἀρετὴν τῷ ὄντι εὐδαιμόνας τε καὶ μακαρίοις τοὺς ἐπιτηδεύοντας παρεχομένην». Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀρετὴ δὲν ἔχει τὸ ἴδιο νόημα καὶ τὸ ἴδιο περιεχόμενο γιὰ ὅλους: «Οὐ γὰρ τὰ αὐτὰ πᾶσι καλά τε καὶ αἰσχροῦ ἐστὶν ἰδεῖν, οὐδ' ὁμοίως νομιζόμενα». Ἄλλοι νομίζουν — «ὑπὸ γοήτων δὴ τινῶν σοφιστῶν ἀναπεπεισμένοι» — ὅτι γιὰ νὰ γίνουν ἐνάρετοι, πρέπει ν' ἀποφεύγουν τὴ μάθησι καὶ τὶς σπουδᾶς (ὁ πατριάρχης Γεννάδιος κατάλαβε ἀμέσως τὴ σημασία τοῦ ὑπαινιγμοῦ καί, στὴν ἐπι-

στολή του πρὸς τὴ δέσποινα τοῦ Μυστρᾶ, λέει ὅτι «βλασφημεῖ ἀναιδῶς» τοὺς Χριστιανούς, «σοφιστὰς ὀνομάζων καὶ γόητας καὶ τὰ χριστιανικὰ πάντα ψευδῆ τε καὶ σοφίσματα»). Ἄλλοι πιστεύουν, ἀντίθετα, ὅτι ἡ μελέτη καὶ ἡ μάθηση προάγουν τὴν ἀρετὴ, «καὶ τούτου μάλιστα ἐπιμέλονται, ὅπως ὡς φρονιμώτατοί τε καὶ σοφώτατοι γένωνται». Ἄλλοι πάλι «μοναυλίαν τε καὶ ἀφροδισίων τὸ παράπαν ἀποχὴν κάλλιστόν τε καὶ θειότατον νομίζουσιν»· καὶ ἄλλοι «γάμους τε καὶ παιδοποιήσεις τῆς μοναυλίας κάλλιον τε ἡγνῆται καὶ θειότερον». Ἄλλοι ἀναζητοῦν τὴν ἀρετὴ στὴν ἔσχατη φτώχεια, καὶ ἄλλοι δὲν τὴν θεωροῦν ἀσυμβίβαστη μὲ τὸν μέτριον πλοῦτον. Ἄλλοι ἀσκοῦν τὴν ἀρετὴ, «ἀλλ' οὐκ αὐτὴν δι' αὐτὴν, μισθῶν δὲ τινῶν ἕνεκα ἢ ἀθλῶν, ὧν ἂν θεοὶ ἐπ' αὐτῇ παρέχοιεν»· καὶ ἄλλοι «οὐδενὸς ἕνεκα ἀθλοῦ, ἀλλ' αὐτὴν δι' αὐτὴν ἀρετὴν μετιέναι ἡγοῦνται δεῖν».

Ἡ σύγχυση — ἡ «ἀνωμαλία» καὶ ἡ «ταραχὴ», ὅπως λέει ὁ Πλάτων — εἶναι μεγάλη. Γιὰ νὰ μᾶς βγάλει ἡ φιλοσοφία ἀπὸ τὴν μεγάλη αὐτὴ σύγχυση, πρέπει νὰ ἐξετάσει «τί ποτ' ἐστὶν ἄνθρωπος, καὶ τίς ποτε ἡ φύσις τε αὐτοῦ καὶ δύναμις ἐστίν». Ἄλλὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ μάθουμε ποιά εἶναι ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου, ἂν δὲν θέσουμε προηγουμένως τὸ ἐρώτημα «περὶ τῆς τῶν ὄλων φύσεως, τί μὲν πρεσβύτατον τῶν ὄντων, τίνες δὲ δεύτεραι καὶ τρίται φύσεις, τίνες δὲ ἔσχαται, καὶ τίς δύναμις ἐκάστων».

Μήπως, ὁμως, δὲν ἐπικρατεῖ στὰ πνεύματα τῶν ἀνθρώπων μεγάλη ἐπίσης σύγχυση καὶ διαφωνία σχετικὰ μὲ τὴ φύσις τῶν ἄλλων ὄντων ποὺ εἶναι ὑπέρτερα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον; «Ἔστι μὲν ὧν οὐδ' εἶναι θεοὺς τὸ παράπαν οἰομένων· τῶν δ', εἶναι μὲν, τῶν δ' ἀνθρωπίνων οὐκ ἂν προνοεῖν πραγμάτων· τῶν δέ, προνοεῖν μὲν θεοὺς τῶν πάντων, τῶν τε ἄλλων καὶ τῶν ἀνθρωπίνων, εἶναί γε μὴν πρὸς τοῖς ἀγαθοῖς τοὺς αὐτοὺς καὶ τῶν κακῶν αἰτίους· τῶν δέ, κακοῦ μὲν οὐδενός, τῶν δὲ ἀγαθῶν μόνων αἰτίους τοὺς θεοὺς εἶναι». Ἄλλοι πιστεύουν ὅτι μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ κερδίσει τὴν εὐνοία τῶν θεῶν μὲ προσευχάς· καὶ ἄλλοι φρονοῦν τὸ ἀντίθετο, δηλαδὴ ὅτι οἱ θεοὶ εἶναι ἀπόλυτα «ἀπαράτρεπτοι» καὶ «ἀμετάστρεπτοι» καὶ ὅτι ὁδηγοῦν τὸ καθετὶ στὴν καλύτερη δυνατὴ ἐξέλιξη, ἐναρμονίζοντας τὴ θεϊκὴ τους σκέψη μὲ τὴν εἰμαρμένη («γνώμη αἰετὴ τῆ σφετέρᾳ καθ' εἰμαρμένην χωρούση»). Ἄλλοι νομίζουν ὅτι δὲν ὑπάρχει παρὰ μόνον ἕνας θεός· ἄλλοι πιστεύουν σὲ περισσότερους θεοὺς· καὶ ὑπάρχουν κι' ἄλλοι ποὺ, πιστεύοντας σὲ περισσότερους θεοὺς, τοποθετοῦν «τὸν πρεσβύτατον τῶν ὄλων ἀρχηγέτην» παραπάνω ἀπ' ὅλους. Ἄλλοι πιστεύουν ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἕνα θεό, τὸν δημιουργὸ τῶν πάντων («ἔξω ἑνὸς τοῦ πεποιηκότος

θεοῦ»), ὅλα τ' ἄλλα ὄντα ἔχουν γίνεαι μέσα στοῦ χρόνου κ' ἔχουν προκύψει ἀπὸ κάποια αἰτία («τὸ ἄλλο τόδε πᾶν γενητὸν χρόνω, ὡσπερ καὶ τῆ αἰτία»), κ' ἔτσι εἶναι καταδικασμένα νὰ χαθοῦν μιὰ μέρα, νὰ ἐξαφανισθοῦν. *Ἄλλοι, πάλι, ἰσχυρίζονται ὅτι ὁ κόσμος ἔγινε βέβαια μέσα στοῦ χρόνου, θὰ διαμείνει ὁμως «τὸν ἔπειτα χρόνον ἐς αἰεὶ ἀνώλεθρος». *Ἄλλοι καταλήγουν στὴ σκέψη ὅτι ἓνα μέρος τοῦ κόσμου σχηματίζεται καὶ γίνεται, ἐνῶ παράλληλα ἓνα ἄλλο μέρος τοῦ κόσμου διαλύεται καὶ ἀφανίζεται, καὶ ὅτι ἡ ταυτόχρονη αὐτὴ γένεση καὶ διάλυση θὰ προχωρήσει «αἰεὶ δι' αἰῶνος». Καὶ ὑπάρχουν κι' ἄλλοι ποὺ νομίζουν ὅτι τὸ «σύμπαν» εἶναι «τῆ μὲν αἰτία γενητὸν, τῷ δὲ χρόνω ἀγένητον», ἄρα καὶ «ἀνώλεθρον».

23

Στὸ πρῶτο, λοιπόν, κεφάλαιο τοῦ μεγάλου τοῦ ἔργου περιγράφει ὁ Πλήθων τὴ σύγχυση ποὺ ἐπικρατεῖ στὰ πνεύματα τῶν ἀνθρώπων. Τὴν περιγράφει ἄριστα καὶ μὲ χτυπητὲς ἐκφράσεις· ὡστόσο, ζήτημα εἶναι ἂν, χωρὶς νὰ τὸν προκαλέσει ὁ Γεώργιος Σχολάριος, θὰ καταδεχόταν ὁ φιλόσοφος τοῦ Μυστρά νὰ γράψει ὅλ' αὐτὰ τ' αὐτονόητα πράγματα. Θὰ περιοριζόταν νὰ καταγράψει τὰ δικά του «χρυσᾶ ἔπη» ἢ ἐκεῖνα ποὺ παράλαβε ἀπὸ τοὺς μεγάλους προδρόμους του, χωρὶς νὰ περιγράψει τὴ σύγχυση ποὺ ἐπικρατεῖ στὶς σκέψεις τῶν πολλῶν.

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο («περὶ ἡγεμόνων τῶν βελτίστων λόγων») ἀναζητεῖ ὁ Πλήθων τὴ μέθοδο ποὺ μπορεῖ νὰ μᾶς βγάλει ἀπὸ τὴ σύγχυση καὶ νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὴν ἀλήθεια. Ἡ μέθοδος τοῦ Πλήθωνος δὲν εἶναι λογικὴ ἢ μυστικὴ, ἀλλὰ εἶναι μέθοδος — ὁδὸς — ἱστορικὴ. Στὸ κρίσιμο αὐτὸ σημεῖο ἀποκαλύπτεται ὁλόκληρος ὁ Πλήθων· ἀποκαλύπτεται ἡ ἰδιορρυθμία τοῦ πνεύματός του, ἴσως μάλιστα καὶ ἡ ἰδιορρυθμία τῆς ἐποχῆς μας. Γιὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ ἢ τὸν Πλάτωνα, κριτήριον τῆς ἀλήθειας εἶναι ἡ ἴδια ἢ ἀλήθεια, ἢ μυστικὴ ἢ ἡ λογικὴ τῆς οὐσίας. Ὁ Πλήθων δὲν κοιτάζει μέσα του· κοιτάζει πίσω του. Θέλοντας ν' ἀνοίξει τὸ νέο δρόμο τῆς Ἑλλάδος, τὸ δρόμο τοῦ μέλλοντος, κοιτάζει πίσω του γιὰ νὰ πάρει ὅλα τὰ μέτρα ἀπὸ τὸ δρόμο τοῦ παρελθόντος. Ἡ φιλοσοφικὴ του σκέψη εἶναι λιγώτερο φιλοσοφικὴ καὶ περισσότερο ἱστορικὴ. Γιὰ νὰ βρεῖ τὴν ἀλήθεια, δὲν προσπαθεῖ ν' ἀνακαλύψει τὰ μυστικὰ ἢ λογικὰ τῆς κριτήρια, ἀλλὰ περιορίζεται στὰ ἱστορικὰ προηγούμενα, στὰ μεγάλα ποὺ ὁ ἴδιος βέβαια διαλέγει ἀνάμεσα στὰ πολλὰ, ὡστόσο σὲ προηγούμενα ποὺ θεμελιώνουν τὴν ἀλήθεια ἐπάνω στὴν αὐθεντία σεβαστῶν ὀνομάτων. Ὁ Πλήθων δὲν ἀναζητεῖ τὰ κριτήρια τῶν «βελτίστων λόγων» (δηλαδὴ τῆς ἀλήθειας), ἀλλὰ τοὺς «ἡγεμόνας τῶν βελτίστων λόγων»:

«Ἡμεῖς μὲν δὴ ἡγεμόνας ποιούμεθα τῶν λόγων, ἓνα μὲν νομοθετῶν καὶ σοφῶν τὸν αὐτὸν παλαιότατον, ὦν ἀκοῆ ἴσμεν, Ζωροάστρην... Μετὰ δὲ τοῦτον, ἄλλους τε καὶ Εὐμόλπον, ὃς τὰς Ἐλευσινίας τελετὰς Ἀθηναίοις ἐπὶ τῇ τῆς ἡμετέρας ψυχῆς ἀθανασία κατέστησε, καὶ Μίνω Κρητῶν γενόμενον νομοθέτην, καὶ Λυκοῦργου Λακεδαιμονίων, ἔτι δ' Ἴφιτόν τε καὶ Νουμᾶν... Νομοθετῶν μὲν δὴ μάλιστα τούτους· τῶν δ' ἄλλων σοφῶν, βαρβάρων μὲν Βραχμᾶνας Ἰνδῶν, καὶ Μάγους Μήδων, Ἑλλήνων δὲ ἄλλους τε καὶ Κούρητας παλαιότατους τῶν ἐν μνήμῃ... Μετὰ δὲ τούτους, ἄλλους τε καὶ τοὺς Δωδωναίους Διὸς ἱερέας τε καὶ ὑποφήτας, ἰδία τε Πολύειδον τὸν μάντιν..., καὶ Τειρεσίαν ἄλλων τε πολλῶν καὶ καλῶν τοῖς Ἑλλήσι, καὶ δὴ καὶ τοῦ περὶ ψυχῆς τῆς ἡμετέρας ἀνόδων τε ἐντεῦθεν καὶ αὐθις καθόδων ἀπείρων λόγου ἐξηγητὴν ἐπιφανέστατον γενόμενον· Χείρωνά τε τῶν κατ' αὐτὸν καλῶν κάγαθῶν ἀνδρῶν συχνῶν γεγονότων παιδευτὴν τε καὶ πολλῶν καὶ καλῶν μαθημάτων τε καὶ ἐπιτηδευμάτων διδάσκαλον· τοὺς τε ἑπτὰ ἐκείνους τοὺς κατὰ Ἀναξανδρίδην τε καὶ Ἀρίστων βασιλεύοντας Λακεδαιμονίων μάλιστα ἀκμάσαντας· Χίλωνά τε τὸν Σπαρτιάτην, καὶ Σόλωνα τὸν Ἀθηναῖον, καὶ Βίαντα τὸν Πριηνέα, καὶ Θαλῆν τὸν Μιλήσιον, καὶ Κλεόβουλον τὸν Λίνδιον, καὶ Πιπτακὸν τὸν Μιτυληναῖον, καὶ Μύσωνα τὸν Χηνέα· ἐπὶ δὲ πᾶσι τούτοις Πυθαγόραν τε καὶ Πλάτωνα, καὶ τοὺς ἀπ' αὐτῶν πολλοὺς τε καὶ ἀγαθοὺς γενομένους φιλοσόφους, ὧν εὐδοκιμώτατοι Παρμενίδης, Τίμαιος, Πλούταρχος, Πλωτῖνος, Πορφύριος, Ἰάμβλιχος. Οὗτοι γάρτοι πάντες τὰ τε πλεῖστα καὶ περὶ τῶν μεγίστων συνενεχθέντες ἀλλήλοις, τὰς κρατίστας δοκοῦσι τῶν ἀνθρώπων ἀεὶ τοῖς ἄμεινον φρονούσιν ἐξενηνοχέναι γνώμας. Οἷς δὴ καὶ ἡμεῖς ὁμολογοῦντες, οὐδ' αὐτοὶ τι περὶ τηλικούτων νεωτεριοῦμεν, οὔτε τοῖς χθές τε καὶ πρόην ὑπὸ σοφιστῶν δὴ τινῶν νεωτερισμένοις θησόμεθα».

Ἡ τελευταία φράση εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴ σκέψη τοῦ Πλήθωνος. Ὁ φιλόσοφος τοῦ Μυστρᾶ ὁμολογεῖ — καὶ τὸ κάνει μὲ ὑπερηφάνεια — ὅτι δὲν ἔχει νὰ πεί τίποτε περισσότερο ἀπ' ὅ,τι εἶπαν ἤδη οἱ παλαιοί. Ξέροντας, βέβαια, καλὰ ὅτι ὁ φιλόσοφος πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖ καὶ τὸ λογικὸ κριτήριον (καὶ ὄχι μόνον τὸ ἱστορικόν), μιλάει καὶ γι' αὐτὸ (γιὰ τὸν «λογισμὸ» ποὺ ἀναγκάζεται νὰ παραδεχθεῖ ὅτι εἶναι «κριτηρίων τὸ κράτιστον»), ἀλλὰ περιορίζει τὸ ἔργο τοῦ «λογισμοῦ» στὴν ἐπιλογή τῶν καλύτερων παλαιῶν γνωμῶν καὶ λόγων: «Ἡμεῖς δὲ τοῖς τε ὑπὸ τῶν τὰ βέλτιστα ἀεὶ φρονούντων καὶ ἐκ παλαιότατου νενομισμένοις τε καὶ λεγομένοις θησόμεθα, καὶ ἅμα λογισμῶ, τῶν γε ἡμετέρων κρι-

τηρίων τῷ κρατίστῳ τε καὶ θειοτάτῳ, ὡς δυνατὸν, δι' ἀκριβείας τὸ βέλτιστον περὶ ἐκάστου συνδοκιμάζοντες, ἐπικρινοῦμεν».

24

Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ «λογισμοῦ» ποὺ ξεχωρίζει τὸν φιλόσοφο ἀπὸ τὸν ποιητὴ καὶ τὸν σοφιστὴ, ἀπορρίπτει ὁ Πλήθων ἀπὸ τοῦ παλαιούς λόγους προπάντων καὶ εἰδικώτερα ἐκείνους ποὺ δίδαξαν ὁ Πρωταγόρας καὶ ὁ Πύρρων. Αὐτὸ γίνεται στὸ τρίτο κεφάλαιο τοῦ μεγάλου του ἔργου («περὶ τοῖν δυοῖν ἐναντίοιν λόγοιν τοῦ τε Πρωταγορείου καὶ τοῦ Πυρρωνείου»).

Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ εἶν' ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σοφὰ καὶ περιέχει πολλὰ ὀξύτερες καὶ ἐπιγραμματικές σκέψεις.

Διογένης ὁ Λαέρτιος μᾶς λέει γιὰ τὸν Πρωταγόρα : «Καὶ πρῶτος ἔφη δύο λόγους εἶναι περὶ παντὸς πράγματος ἀντικειμένους ἀλλήλοις... Ἄλλὰ καὶ ἤρξατό που ταῦτον τὸν τρόπον· ἅπαντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν». Ἐλεγέ τε μηδὲν εἶναι ψυχὴν παρὰ τὰς αἰσθήσεις... καὶ παντ' εἶναι ἀληθῆ».

Ὁ Πλήθων διατυπώνει τὴ θεωρία τοῦ Πρωταγόρα ἀκόμα χτυπητότερα : «ὁ μὲν» (Πρωταγόρας) «πάντα ἀληθῆ εἶναι φασιν, ὡς πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπον ὄντα, καὶ τὸ δοκοῦν ἐκάστῳ, τοῦτο καὶ ὄν· ὁ δ' οὐδ' ὀτιοῦν ἄν εἶναι ἀληθές, ὡς ἄνθρωπον οὐκ ἄν ἀξιὸν γε ὄντα κριτὴν οὐδ' ὄτουοῦν, ἢ καὶ τὰ πράγματα τὰ που αὐτὰ ἄπιστα ὄντα».

Ἡ φράση αὐτὴ τοῦ Πλήθωνος, στὸ δεύτερο σκέλος της, ἀναφέρεται στὸν Πύρρωνα. Διογένης ὁ Λαέρτιος γράφει βέβαια πολλὰ γιὰ τὸν Πύρρωνα καὶ τὴ διδασκαλία του. Μολονότι ἡ φράση τοῦ Πλήθωνος ποὺ συμπυκνώνει σ' ἐλάχιστες λέξεις ὅσα δίδαξε ὁ Πύρρων τὰ λέει ὅλα, θ' ἀντλήσω ἀπὸ τὸν Διογένη καὶ θὰ παραθέσω ἐδῶ μερικὲς ἀκόμα σκέψεις τοῦ Πύρρωνος, ποὺ μοῦ ἔχουν κάνει ἐντύπωση γιὰ τὴ χτυπητὴ ἀντινομία ποὺ περιέχουν ἀνάμεσα στὴν ἐξοχὴ ἐπιγραμματικὴ τους διατύπωση καὶ στὸ μεγάλο φιλοσοφικὸ τους κενό :

«Οὐδὲν γὰρ ἔφασκεν» (ὁ Πύρρων) «οὔτε καλὸν οὔτ' αἰσχρὸν οὔτε δίκαιον οὔτ' ἀδίκον· καὶ ὁμοίως ἐπὶ πάντων μηδὲν εἶναι τῆ ἀληθείᾳ, νόμῳ δὲ καὶ ἔθει πάντα τοὺς ἀνθρώπους πράττειν· οὐ γὰρ μᾶλλον τόδε ἢ τόδε εἶναι ἐκάστου».

Μιλώντας γιὰ τοὺς ὄπαδους τοῦ Πύρρωνος, λέει Διογένης ὁ Λαέρτιος : «Οὔτοι πάντες Πυρρώνειοι μὲν ἀπὸ τοῦ διδασκάλου, ἀπορητικοὶ δὲ καὶ σκεπτικοὶ καὶ ἔτι ἐφεκτικοὶ καὶ ζητητικοὶ ἀπὸ τοῦ οἷον δόγματος προσηγορεύοντο. Ζητητικοὶ μὲν οὖν ἀπὸ τοῦ πάντοτε ζητεῖν τὴν ἀλήθειαν, σκεπτικοὶ δ' ἀπὸ τοῦ σκέπτεσθαι

ἀεὶ καὶ μηδέποτε εὐρίσκειν, ἐφεκτικοὶ δ' ἀπὸ τοῦ μετὰ τὴν ζήτησιν πάθους· λέγω δὲ τὴν ἐποχὴν· ἀπορητικοὶ δ' ἀπὸ τοῦ τοὺς δογματικούς ἀπορεῖν καὶ αὐτούς... Διετέλουν δὴ οἱ σκεπτικοὶ τὰ τῶν αἰρέσεων δόγματα πάντ' ἀνατρέποντες, αὐτοὶ δ' οὐδὲν ἀπεφάνοντο δογματικῶς, ἕως δὲ τοῦ προφέρεσθαι τὰ τῶν ἄλλων καὶ διηγείσθαι μηδὲν ὀρίζοντες, μηδ' αὐτὸ τοῦτο. Ὡς τε καὶ τὸ μὴ ὀρίζεσθαι ἀνὴρου, λέγοντες οἷον Οὐδὲν ὀρίζομεν, ἐπεὶ ὠρίζον ἄν... Τῶν μὲν γὰρ πραγμάτων διαφωνούντων, τῶν δὲ λόγων ἰσοσθενούντων ἀγνωσία τῆς ἀληθείας ἐπακολουθεῖ» (κατὰ τὸν Πύρρωνα καὶ τοὺς ὀπαδούς του). «Ἀνήρουν δ' οὔτοι καὶ πᾶσαν ἀπόδειξιν καὶ κριτήριον καὶ σημεῖον καὶ αἴτιον καὶ κίνησιν εἶναι ἀγαθὸν ἢ κακόν... Ἀνήρουν δὲ καὶ τὸ κριτήριον λόγῳ τοιῶδε· ἦτοι κέκριται καὶ τὸ κριτήριον ἢ ἀκριτόν ἐστιν... Φύσει τε μὴ εἶναι ἀγαθὸν ἢ κακόν· εἰ γὰρ τί ἐστι φύσει ἀγαθὸν καὶ κακόν, πᾶσιν ὀφείλει ἀγαθὸν ἢ κακὸν ὑπάρχειν, ὥσπερ ἡ χιῶν πᾶσι ψυχρόν· κοινὸν δ' οὐδὲν πάντων ἀγαθὸν ἢ κακὸν ἐστιν· οὐκ ἄρα ἐστὶ φύσει ἀγαθὸν ἢ κακόν».

Τὶς δυὸ ἀκραῖες καὶ ἀντίθετες μεταξύ τους δοξασίαι τοῦ Πρωταγόρα καὶ τοῦ Πύρρωνος τὶς ἀνασκευάζει καὶ τὶς ἀφανίζει ὁ Πλήθων μὲ μιὰ μοναδικὴ φράση ποὺ μᾶς τὴν ἔλεγε συχνὰ καὶ στὸν Μυστρά : «Ἦν τε γὰρ πάντα ἀληθῆ τις φῆ, καὶ τὴν ἀντιφάσκουσαν τούτῳ δόξαν, ἣ δὴ καὶ ἀνθρώπων οἱ πλεῖστοι τίθενται ὡς οὐ πάντα αὐτὴ ἀληθῆ, ἐξ ἀνάγκης ἄν ὀμολογήσειεν· ἦν τε μὴδ' ὀτιοῦν φῆ ἀληθὲς εἶναι, καὶ αὐτὸ αὐτὸ τοῦτο ὡς οὐκ ἀληθὲς ἀποφανεῖ».

Στὸ βάθος, οἱ θεωρίαι τοῦ Πρωταγόρα (ποὺ ἔζησε πρὶν ἀπὸ τὸν Πλάτωνα) καὶ τοῦ Πύρρωνος (ποὺ ἔζησε μετὰ τὸν Πλάτωνα) εἶναι ἐξίσου ἀρνητικὲς κ' οἱ δυὸ, κ' ἐνῶ μοιάζουν ν' ἀντιτίθενται ἀπόλυτα ἢ μιὰ στὴν ἄλλη, λένε τὸ ἴδιο πρᾶγμα. Εἶναι περίεργο πῶς δὲν τὸ παρατήρησε αὐτὸ ὁ Πλήθων ποὺ εἶχε τόση διανοητικὴ ὀξύδερκεια. Εἴτε ποῦμε ὅτι ὅλα ὅσα σκέπτονται οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἀληθινὰ (δηλαδή, ὅτι εἶναι ταυτόχρονα ἀληθινὸ καὶ τὸ ναὶ καὶ τὸ ὄχι), εἴτε ποῦμε ὅτι τίποτε ἀπ' ὅσα σκέπτονται δὲν εἶναι ἀληθινὸ, λέμε τὸ ἴδιο πρᾶγμα μὲ ἄλλες λέξεις, δηλαδή καταλήγουμε στὸν ἴδιον ἀκριτο σχετικισμό, στὴν καθιέρωση τῆς ἀγνωσίας. Χωρὶς νὰ τὸ παρατηρεῖ τοῦτο ρητὰ ὁ Πλήθων, θαρρῶ πῶς κάπως τὸ ὑπονοεῖ. Γι' αὐτὸ καὶ συνδυάζει μὲ τὴν ἀπόκρουση τοῦ Πρωταγορείου καὶ τοῦ Πυρρωνείου λόγου τὸ ἀκόλουθο κρίσιμο ἐρώτημα : Μήπως δὲν εἴμαστε ταγμένοι ὡς ἄνθρωποι νὰ γνωρίσουμε τὴν ἀλήθεια; Μήπως δὲν ἐπιτρέπουν οἱ ἴδιοι οἱ θεοὶ στοὺς ἀνθρώπους νὰ μπουῖν στὰ θεῖα μυστικά, «περιεργάζεσθαι τε δὴ καὶ πολυπραγμονεῖν τὰ αὐτῶν»;

Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ δίνει ὁ Πλήθων μιὰ κατηγορηματικὴ ἀπάντηση : «Οὐ γὰρ ἂν θεοὶ μάτην ἡμᾶς τῶν γε σφετέρων τούτων ἐποίησαν ζητητικούς, εἰ μήτε ἐβούλοντο καὶ ζητεῖν ἂν περὶ αὐτῶν ἡμᾶς, μήτε τινὰ καὶ ἕξιν τοῦ εἴσεσθαι ποτ' ἂν σαφές τι περὶ τῶν τοιούτων ἐμελλον παρέξειν... Ἐὰν δ' οὔτε αἰσχροῦ τινος τοῖς θεοῖς μέτεστι πραγμάτων, ὥστ' ἂν μὴ βούλεσθαι θεοὺς τὰ αὐτῶν γινώσκεσθαι, οὔτε φθονερὸν τὸ θεῖον, ὥστ' ἂν ἀπαξιούν μὴ οὐ πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τῷ γινώσκεσθαι ὠφελεῖν ἡμᾶς. Οὐτ' ἂν εἴ ὅτι μάλιστα κρεῖττον ἐστὶν ἢ καθ' ἡμᾶς τὸ θεῖον, οὐχὶ διὰ τοῦτο κἂν ἄγνωστον εἶη ἡμῖν, λογικοῖς τε ὁμῶς καὶ οὐ παντάπασιν αὐτοῦ ἀλλοτρίοις τὴν φύσιν γεγονόσιν».

Οἱ θεοί, λοιπόν, δὲν ἔχουν καμμιάν ἀντίρρηση νὰ γνωρίσουμε τὴν ἀλήθεια καὶ νὰ πλησιάσουμε κι' αὐτὰ ἀκόμα τὰ μυστικὰ τῆς δικῆς τους ζωῆς. Εἶναι μάλιστα πρόθυμοι νὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ γνωρίσουμε τὴν ἀλήθεια. Μετὰ τὴ διαπίστωση αὐτὴ στρέφεται ὁ Πλήθων πρὸς τοὺς θεοὺς ποὺ ἐπιτροπεύουν «ἐπιστήμας τε καὶ δόξας ἀληθεῖς» καὶ τοὺς παρακαλεῖ νὰ ὀδηγήσουν τὰ πνευματικὰ του βήματα, τοὺς λόγους του. Ἡ «ἐς θεοὺς τοὺς λογίους εὐχή» εἶναι τὸ τέταρτο κεφάλαιο τοῦ μεγάλου ἔργου τοῦ Πλήθωνος.

25

Οὔτε κι' αὐτὴ ἡ προσευχὴ ποὺ ἀπευθύνει ὁ Πλήθων στοὺς «λογίους θεοὺς» θὰ ἐξένιζε τὴ Χριστιανικὴ μου σκέψη, ἂν δὲν ἀκολουθοῦσε τὸ πέμπτο κεφάλαιο ποὺ ἔχει τὸν τίτλο : «Κοινὰ περὶ θεῶν δόγματα». Δὲ θὰ μ' ἐξένιζε ἡ προσευχὴ, γιατί δὲν ἀπευθύνεται σ' ὀρισμένους θεοὺς καὶ θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ μᾶς κάνει νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι ἓνα ἀπλό διανοητικὸ παιχνίδι, ὅπως θάταν τὸ παιχνίδι τῶν ποιητῶν ἢ ἱστορικῶν ἐκείνων ποὺ, μολονότι Χριστιανοί, θ' ἀπευθύνονταν στὶς Μοῦσες. Κάθε ἀλληγορία εἶναι θεμιτὴ. Κι' ἂν ἀκόμα τὴν παρεξηγοῦσε ὁ σοφὸς πατριάρχης Γεννάδιος, δὲ θὰ τὴν παρεξηγοῦσε ποτὲ ὁ δάσκαλός μου, ὁ σοφὸς καὶ ἄγνωστος Χριστιανὸς μοναχὸς τοῦ Ὁμπλοῦ. Ὁ Πλήθων, ὁμῶς, προχωρεῖ στὸ πέμπτο κεφάλαιο, ἐπιχειρώντας νὰ μᾶς πείσει νὰ πάρουμε στὰ σοβαρὰ τὰ «κοινὰ περὶ θεῶν δόγματα» καὶ νὰ τὰ ἐγκολπωθοῦμε, νὰ τὰ κάνουμε θρησκεία μας.

Εὐγενικὰ εἶναι, βέβαια, ὅσα λέει ὁ Πλήθων καὶ γιὰ τοὺς θεοὺς. Δὲν υἱοθετεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ μυθολογία τίποτε τὸ κακὸ, τίποτε τὸ ἄσεμνο καὶ τὸ αἰσχρὸ. «... Ἀγαθῶν ἀπάντων αὐτοὺς ὄντας τοὺς αἰτίους, εἰμαρμένη τε ἀμεταστρόφω καὶ ἀπαρατρέπτω τὸ ἀεὶ βέλτιστον ἐκ τῶν ἐνόντων ἐκάστοις ἀπονέμοντας» βλέπει ὁ Πλήθων τοὺς θεοὺς. Καὶ μολονότι ὑποστηρίζει τὴν πολυθεΐα, ἀναγνωρίζει ὅτι ἓ ν α ς εἶναι ὁ μέγιστος καὶ «ἀγέννητος» θεός : «Ἀλλὰ

μέγιστον μὲν καὶ ἐξαιρέτον ἓνα αὐτῶν, τὸν βασιλέα Δία, τῶν γε ἄλλων τῆ τε ἀξία καὶ φύσει ἀμηχάνων ὅσῳ διαφέροντα, αὐτὸν μὲν ἀγένητον πάντη τε ὄντα καὶ πάντως, ἅτε ἐξ οὐδενὸς τὸ παράπαν οὔτε ὄντα οὔτ' ἂν γεγονότα πώποτε, αὐτοπάτορα δέ, καὶ μόνον τῶν πάντων αὐτὸν ἐξ αὐτοῦ, τῶν δ' ἄλλων ἀπάντων πατέρα τε καὶ δημιουργὸν πρεσβύτατον, ὄντως δέ ὄντα τῷ ὄντι, καὶ εἰλικρινῶς ἓνα, καὶ τὸν ὅτι μάλιστα αὐτὸν αὐτῷ, αὐτό τε ὄντα, ὃ ἔστιν ἀγαθόν». Γιατί δὲ θέλησε ὁ Πλήθων ν' ἀρκεσθεῖ στὸν ἕνα Θεό; Τί τὸν ἔκαμε νὰ προχωρήσει στὸν Ποσειδῶνα καὶ σ' ἄλλους θεούς, «δευτέρους καὶ τρίτους θεότητι», καθὼς καὶ στὸ «νόθον» καὶ «χθόνιον γένος δαιμόνων»;

Δὲ θεωρῶ ἀναγκαῖο ν' ἀναλύσω ὅσα λέει ὁ Πλήθων, στὸ πέμπτο κεφάλαιο τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς Βίβλου του, γιὰ τοὺς θεούς. Φοβᾶμαι ὅτι κι' ἂν εἶχαν διασωθεῖ τὰ ὑπόλοιπα κεφάλαια τοῦ πρώτου βιβλίου (τριανταένα εἶναι, σύμφωνα μὲ τὸν πίνακα τῶν περιεχομένων, ὅλα τὰ κεφάλαια τοῦ βιβλίου αὐτοῦ), δὲ θὰ εἶχα νὰ πῶ γιὰ τὰ περισσότερα σχεδὸν τίποτε. Θὰ στεκόμουν, βέβαια, χωρὶς ἄλλο στὰ κεφάλαια «περὶ τῆς τῶν θνητῶν γενέσεως», «περὶ ἀνθρώπου γενέσεως», «περὶ τῆς τοῦ ἡθους ἀρίστης καταστάσεως», «περὶ οἰκείας καταστάσεως», «περὶ κληρονομιῶν», «περὶ τῶν πρὸς ἀλλήλους συμβολῶν», «περὶ πολιτείας», «περὶ δικῶν», «διαίρεσις τοῦ ὄντος», «περὶ διαφορᾶς αἰτίων» καὶ «περὶ ἀνάγκης τῶν αἰτίων». Γιὰ τ' ἄλλα, ὁμως, δεκαπέντε κεφάλαια ποὺ ἀναφέρονται στοὺς θεούς ἢ σ' ἄλλα συνυφασμένα μαζί τους θέματα δὲ θὰ εἶχα νὰ πῶ τίποτε. Θὰ λυπόμουν μονάχα ποὺ ὁ φιλόσοφος τοῦ Μυστρᾶ, ὁ μεγάλος Ἕλληνας, ἔχασε χρόνο πολύτιμο γιὰ νὰ γράψει πράγματα ποὺ, χωρὶς νᾶναι ἐπικίνδυνα (ὅπως τὰ θεώρησε ὁ πατριάρχης Γεννάδιος), ἦταν περιττά. Ἀπὸ ἓνα μικρὸ ἀπόσπασμα τοῦ εἰκοστοῦ πρώτου κεφαλαίου («περὶ θεῶν θεραπείας») βγαίνει ὀλοκᾶθαρα τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ σοφὸς καὶ μέγας Πλήθων ἔχασε τὸν καιρὸ του γράφοντας τέτοια περιττά πράγματα.

26

Ἀπὸ τὸ δεύτερο βιβλίο τῆς μεγάλης Βίβλου τοῦ Πλήθωνος δὲ διασώθηκαν παρὰ μόνον δυὸ κεφάλαια : τὸ ἕκτο («περὶ εἰμαρμένης») καὶ τὸ εἰκοστὸ ἕκτο («περὶ τῶν τῶν θηρίων ἐνίοις κατὰ λόγον δρωμένων»). Πῶς θάθελα νὰ εἶχαν διασωθεῖ δυὸ ἄλλα κεφάλαια, τὰ κεφάλαια «περὶ ἀθανασίας ψυχῆς τῆς ἀνθρωπίνης» καὶ «περὶ τῆς τοῦ παντὸς ἀϊδιότητος»! Ὁ πατριάρχης Γεννάδιος, στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν Ἰωσήφ τὸν Ἐξαρχο, λέει ὅτι στὸ κεφάλαιο «περὶ ἀθανασίας ψυχῆς τῆς ἀνθρωπίνης» διδάσκει ὁ Πλήθων τὴν αἰώνια μετεμψύχωση τῶν ἀνθρώπων. Στὸν Μυστρᾶ, τὸν εἶχα

ἀκούσει συχνά νά κάνει ὑπαινιγμούς γιά τή μετεμψύχωση καί νά λέει ὅτι κάμποσοι σοφοί τῆς Ἐνατολῆς εἶχαν μπεῖ στό περίεργο νόημα τῆς ἀθανασίας αὐτῆς, δηλαδή τῆς αἰώνιας ἐπιστροφῆς τοῦ ἀνθρώπου στή γῆ. Ὡστόσο, θάθελα νά διαβάσω περισσότερο γιά τήν ἀπίθανη αὐτή ἀλήθεια. Ὅσο γιά τήν «ἀϊδιότητα» τοῦ παντός, γι' αὐτήν τόν εἶχα ἀκούσει νά μιλάει μέ τρόπο κατηγορηματικό καί δογματικό καί θάθελα πολὺ νά ξανάβλεπα γραμμένα τὰ σημαντικά λόγια πού μᾶς ἔλεγε στόν Μυστρά, στηριγμένος στόν Πλάτωνα, χρησιμοποιώντας ὁμως πρωτότυπες δικές του διατυπώσεις.

Τὸ εἰκοστό ἕκτο κεφάλαιο τοῦ δεύτερου βιβλίου πού ἀναφέρεται στά ζῶα ἐκεῖνα (τὶς μέλισσες, τὰ μυρμήγκια καί τὶς ἀράχνες) πού μοιάζουν σὰ νά κινοῦνται στό ἔργο τους «χρῶμενα διανοία», εἶναι λιγάκι πρόχειρο καί δὲ λέει πολλά. Βασισμένος σὲ μερικούς ἀπλοῦς συλλογισμούς, καταλήγει ὁ Πλήθων στό συμπέρασμα ὅτι τὰ ζῶα αὐτὰ δὲν ὑπακούουν σὲ μιὰ δική τους διάνοια, ἀλλὰ ὑπακούουν στήν ψυχὴ πού κυβερνάει τὸ σύμπαν.

Τὸ ἕκτο κεφάλαιο, τὸ ἀφιερωμένο στήν Εἰμαρμένη, εἶναι μεγάλο καί κρίσιμο γιά τὴ φιλοσοφία τοῦ Πλήθωνος. Ἄν δὲν ἀνακάτευε καί σ' αὐτὸ τὸν Δία καί τοὺς ἄλλους θεοὺς, θάλεγα πῶς εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα γραπτὰ μνημεῖα πού μᾶς ἀφῆκε. Μπαίνοντας στό μέγα θέμα, λέει ὁ Πλήθων ἀμέσως — καί μέ τὸν συνηθισμένο κατηγορηματικό του τρόπο — ὅτι ὅλα τὰ «μέλλοντα» ἔχουν προκαθορισθεῖ, ὅτι τὰ πάντα ἔχουν τὴν αἰτία τους καί ὅτι οἱ αἰτίες τῶν πάντων, μολονότι τὰ πάντα γίνονται στό χρόνο, ἔχουν τὴ ρίζα τους στήν αἰωνιότητα, μιὰ ρίζα ἀμετακίνητη καί συνυφασμένη μέ τὴ θέληση τοῦ Διὸς καί τὴν προβλεπτικότητα τῶν θεῶν : «τὰ μέλλοντα ἅπαντα εἰμαρταί τε ἐξ αἰῶνος καί τέτακται, ὡς δυνατὸν αὐτοῖς, ὑφ' ἐνὶ τῶν πάντων βασιλεῖ Διὶ ταπτόμενά τε καί ὀριζόμενα». Τὸν Δία ὀνομάζει ὁ Πλήθων «τὸν αἰτιώτατον», δηλαδή τὴν αἰτία τῶν αἰτιῶν. Ἄν δὲ μιλοῦσε γιά τὸν Δία καί μιλοῦσε γιά τὸν Θεὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὸν τρισυπόστατο ἀλλὰ καί μοναδικό, θά συμφωνοῦσα μαζί του. Καί θά συμφωνοῦσα, χωρὶς κἂν ν' ἀπορρίψω (ὅπως τόκανε ὁ Πλήθων) τὴ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους («Φυσικῆς Ἀκροάσεως Β'») πού λέει ὅτι «πολλὰ καί εἶναι καί γίνεσθαι διὰ τύχην καί διὰ τὸ αὐτόματον», ὅτι «τὸ μὲν οὖν καθ' αὐτὸ αἴτιον ὠρισμένον, τὸ δὲ κατὰ συμβεβηκὸς ἀόριστον», καί ὅτι «τὸ φάναι εἶναί τι παράλογον τὴν τύχην ὀρθῶς· ὁ γὰρ λόγος ἢ τῶν αἰεὶ ὄντων ἢ τῶν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἢ δὲ τύχη ἐν τοῖς γιγνομένοις παρὰ ταῦτα. Ὡστ' ἐπειδὴ ἀόριστα τὰ οὕτως αἰτία, καί ἡ τύχη ἀόριστον». Οἱ φράσεις αὐτὲς τοῦ Ἀριστοτέλους δὲ σημαίνουν διόλου ὅτι τὸ «αὐτόματο», τὸ παράλογο ἢ μάλλον ἄλογο, βασίζεται σ'

ένα αίτιο πού είναι και για τὰ μάτια τοῦ Θεοῦ ἀόριστο. Ὁ Θεός εἶναι κύριος ὅλων τῶν δυνάμεων, καὶ συνυφασμένα στήν αἰωνιότητα μαζί του εἶναι ὄχι μόνο τὰ κατὰ λόγον αίτια, ἀλλά καὶ τὰ αὐτόματα, ὄχι μόνον ὅσα εἶναι γιά μᾶς ὀρισμένα, ἀλλά καὶ ὅσα γιά μᾶς εἶναι ἀόριστα καὶ ἄλογα. Μέτρο τοῦ κόσμου εἶναι τὰ μάτια τοῦ Θεοῦ, καὶ ὄχι τὰ δικά μας.

Ἄς ξαναγυρίσω στόν Πλήθωνα. Στό κεφάλαιο «περὶ εἰμαρμένης», οἱ συλλογισμοὶ πού μοῦ ἔκαναν τὴν πιὸ μεγάλη ἐντύπωση εἶν' ἐκεῖνοι πού ἐπιχειροῦν νὰ συμφιλιώσουν τὴν ἀρχὴ ὅτι τὰ πάντα εἶναι προκαθορισμένα μέ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας. Ὁ Πλήθων ἤξερε — μᾶς τὔλεγε συχνὰ καὶ στόν Μυστρά — ὅτι τὸ πρόβλημα αὐτὸ εἶν' ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ κρίσιμα προβλήματα τῆς φιλοσοφίας :

«Ἄλλ' εἰ τὰ πάντα ὠρισται, φαίη ἂν τις, καὶ οὐδὲν ὅ,τι μὴ ἀνάγκης μετείληφε τῶν ὄντων τε καὶ γιγνομένων, ἔκ τε τῶν ἀνθρώπων οἴχοιτ' ἂν ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ δίκη ἐκ τῶν θεῶν, τῶν μὲν ἀνθρώπων ἀνάγκη, ἅπτ' ἂν πράττοιεν, πραττόντων, καὶ οὐκέτι οὐτ' ἂν κυρίων ἑαυτῶν ὄντων, οὐτ' ἂν ἐλευθέρων, τῶν δὲ θεῶν ἦτοι τοπαράπαν· ἀφεστώτων ἂν τοῦ κολάζειν τοὺς κακοὺς, ἢ οὐκ ἂν ἐν δίκη κολαζόντων, εἴ γε δὴ ἀνάγκη οἱ κακοὶ κακοί».

Ὁ Πλήθων δίνει τὴ λύση, μιὰ λύση σκοτεινὴ γιά τὴ σκέψη μας πού, ὡστόσο, εἶναι μεγάλη καὶ ἀποφασιστικὴ, καὶ πού ἀνάγεται στόν Πλάτωνα. Ὁ Πλήθων λέει : «Ἄλλὰ τοὺς μὲν ἀνθρώπους κυρίους ἂν ἑαυτῶν εἶναι, οὐ τῷ μὴ ὑπ' οὐδενός ἂν τοπαράπαν ἄρχεσθαι, μήτε του ἄλλου, μήτ' ἂν αὐτῶν τῶν θεῶν, ἀλλὰ τῷ ἔχειν μὲν τι ἐν ἑαυτοῖς ἄρχον, τὸ φρονοῦν» (δηλαδὴ τὴν ψυχὴ), «τὸ δὲ πολὺ ἀρχόμενον... Αὐτὸ δὲ δὴ τὸ φρονοῦν ὡς οὐκέτ' ἂν ἄρχοιτο ὑπ' οὐδενός, οὐκ ἂν εἴη εἰπεῖν». Κι' αὐτό, λοιπόν, τὸ «φρονοῦν» (κ' εἶναι ἡ ψυχὴ πού φρονεῖ) τὸ διευθύνει ὁ Θεός. Ὡστόσο, μέ τὴν ψυχὴ τους ἄρχουσι οἱ ἄνθρωποι, «κἂν ἀρχόμενοι ἄρχωσιν· ἐλευθέρους δὲ εἶναί τε πως καὶ μὴ εἶναι. Εἰ μὲν ἐλευθερίαν τις τὴν οὐκ ἀνάγκην καλεῖ, οὐκ ἂν ὀρθῶς φαίνοιτο καλῶν». Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οὔτε τὴν ἀνάγκη μπορούμε νὰ τὴν ὀνομάζουμε δουλεία. Ὁ Πλήθων ἐπιμένει ὅτι ἡ δεσποτεία τοῦ Θεοῦ — τοῦ Διός, ὅπως λέει — δὲν προκαλεῖ καμμιά δουλεία καὶ δὲν κάνει τὸν ἄνθρωπο δοῦλο : «Ἡ γὰρ τῷ ἀγαθῷ δουλεία οὐ μόνον οὐ δεινόν, ἀλλὰ καὶ λυσιτελές τε καὶ φίλον καὶ αὐτῷ τῷ δουλεύοντι· οὐδὲν γὰρ ἂν ἄλλ' ἢ ἀγαθὸν ἀπολαύσειέ τις δουλεύων ἀγαθῷ».

Πρέπει νὰ ὀμολογήσω ὅτι ὡς Χριστιανὸς καὶ ὡς Ἕλληνα μὲν βαθύτατα ἱκανοποιημένος ἀπὸ τῆς σκέψεως αὐτῆς τοῦ Πλήθωνος.

Τὸ κεφάλαιο «περὶ εἰμαρμένης» — ἂν ἀντικαταστήσω τ' ὄνομα τοῦ Διὸς μὲ τὸν τρισυπόστατο Θεὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ — τὸ θεωρῶ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ὠφέλιμα καὶ ὠραιότερα κείμενα ποῦ ἔχω διαβάσει. Ἄπ' ὅλα τ' ἀποσπάσματα τῆς μεγάλης Βίβλου, τὸ μόνο ποῦ μὲ κάνει νὰ σκέπτομαι ὅτι ἄξιζε τὸν κόπο νὰ ἐπιχειρήσει ὁ Πλήθων τὴ συγγραφή της, εἶναι τὸ σπουδαῖο ἀπόσπασμα «περὶ εἰμαρμένης».

27

Ἄπὸ τὸ τρίτο καὶ τελευταῖο βιβλίον τοῦ ἔργου τοῦ Πλήθωνος διασώθηκαν ἑννιά κεφάλαια, ἄλλα ἀκέραια καὶ ἄλλα μισοκατεστραμμένα. Ἄν ἐξαιρέσω τὸ ἑνδέκατο («περὶ μέτρου τε καὶ συμμετρίας») καὶ τὴν «Ἐπινομίδα», τ' ἄλλα κεφάλαια εἶναι εἴτε ἀσήμαντα καὶ δὲν εἶχαν τὴ θέση τους σ' ἕνα φιλοσοφικὸ σύγγραμμα, εἴτε εἶναι συνυφασμένα μὲ τὴν προσπάθεια τοῦ Πλήθωνος νὰ ξαναζωντανέψει τὴν πολυθεία, καὶ εἶναι, ἔτσι, περιττά. Τ' ἀσήμαντα εἶναι τὸ δέκατο τέταρτο («περὶ τῆς τῶν γονέων τοῖς ἐγγόνοις οὐ μίξεως») καὶ τὸ τριακοστὸ πρῶτο («περὶ δικῶν»). Καὶ τὰ περιττά εἶναι τὸ δέκατο πέμπτο («περὶ θεῶν γενέσεως διὰ μέσης τῆς περὶ γονέων ἐγγόνοις οὐ μίξεως ὑποθέσεως»), τὸ τριακοστὸ δεύτερο («περὶ τῶν τῶν θεῶν ὀνομάτων»), τὸ τριακοστὸ τέταρτο («ἔς θεοὺς προσρήσεις»), τὸ τριακοστὸ πέμπτο ποῦ περιέχει ἑμμετροὺς ὕμνους στοὺς θεοὺς (στὸν Δία, στὸν Ποσειδῶνα, στὴν Ἥρα, στὸν Ἀπόλλωνα, στὴν Ἄρτεμι, στὴν Ἀθηνᾶ, στὸν Διόνυσο, στοὺς Τιτᾶνες, στὸν Ἥφαιστο, στὸν Πλούτωνα, στοὺς δαίμονες, στοὺς Ὀλυμπίους θεοὺς γενικά, στοὺς οὐράνιους θεοὺς, δηλαδὴ στὸν Ἥλιο καὶ τὴ Σελήνη, «ἔς σύμπαντας θεοὺς»), τὸ τριακοστὸ ἕκτο («Προσρήσεών τε καὶ ὕμνων χρήσεως διάταξις»).

Στὸ ἑνδέκατο κεφάλαιο μᾶς λέει ὁ Πλήθων ὅτι τὸ «καλόν», τὸ ὠραῖο, «ἐν μέτρῳ τε καὶ τοῖς συμμέτροις διωκτέον». Ὡστόσο, ὁ φιλόσοφος τοῦ Μυστρᾶ θέτει ἕνα λεπτὸ ἐρώτημα: «εἰ τὸ μᾶλλον ὄν καὶ ἄμεινον ἅμα, τί δήποτε οὐ τὸ ἀεὶ πλέον, ἀλλὰ τὸ μὴ τὸ μέτριον ὑπερβάλλον, κάλλιόν τε ἅμα καὶ ἄμεινον»; Καὶ ἀπαντᾷ ὁ Πλήθων: «Ὅτι δὴ οὐ τὸ πλήθει τε πλέον καὶ ὄγκῳ μείζον μᾶλλον ὄν, οὐδ' ὅλως τὸ τῷ ποσῷ ὑπερβάλλον, ἀλλὰ πολὺ πρότερον τὸ πρὸς τὸ ἀνώλεθρον εὖ μᾶλλον πεφυκός. Εὖ δὲ μᾶλλον πέφυκε πρὸς τὸ ἀνώλεθρον τὸ ἐν τε καὶ μᾶλλον ἡνωμένον· μᾶλλον δ' ἡνωται ἀπλοῦν μὲν συνθέτου, σύμμετρον δ' ἀσύμμετρου, τὰ τε ἀνάλογον ἔχοντα τῶν οὐκ ἀνάλογον ἔχόντων». Οἱ ἐπιγραμματικὲς αὐτὲς ρήσεις εἶναι τελεσίδικες γιὰ τὴν οὐσία τοῦ ὠραίου.

Τὸ τελευταῖο κεφάλαιο περιέχει τὰ συμπεράσματα: εἶναι ἡ «Ἐπινομίς». Μολονότι ἀνακατεύει ὁ Πλήθων καὶ στὸ κεφάλαιο αὐτὸ τὸν Δία καὶ τοὺς ἄλλους θεοὺς, οἱ σελίδες του περιέχουν καὶ λόγια

σημαντικά. Ἀφοῦ μιλάει ὁ Πλήθων, ἀνακεφαλαιώνοντας ὅσα ἔχει στὴ Βίβλο του ἀναπτύξει, γιὰ τὰ δυὸ ἀξιώματα ποὺ ἀφοροῦν τὸν Δία καὶ τοὺς θεούς, φθάνει στὸ τρίτο ἀξίωμα ποὺ ἀναφέρεται στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου :

«Ἐκ δ' αὖ τοῦ τρίτου ἀξιώματος τὰ περὶ τῆς φύσεως ἡμῖν τῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀποδείκνυται, ὡς ἐκ δυοῖν ὃ γε ἄνθρωπος σύνθετός ἐστιν εἶδοιν, τοῦ μὲν θηριώδους καὶ θνητοῦ, τοῦ δὲ ἀθάνατου τε καὶ τοῖς θεοῖς συγγενοῦς». Ποῦ βρίσκεται, λοιπόν, ἡ εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου; Ἡ εὐδαιμονία του, μᾶς λέει ὁ Πλήθων, βρίσκεται στὴν ἐκτέλεση πράξεων ποὺ ἀνταποκρίνονται στὴ θεία του φύση, «ἐν τῶν πράξεων τῶν τῆ πρὸς θεοὺς συγγενείᾳ προσηκουσῶν τῆ ἀποδόσει».

Παράδοξο καὶ θαυμαστὸ εἶναι ὅτι ὁ Πλήθων, ἐπηρεασμένος χωρὶς ἄλλο (στὴν ἠθική του) ἀπὸ τοὺς Στωϊκοὺς, χρησιμοποιεῖ τὴν αὐτοκτονία καὶ ὡς μεταφυσικὸ ἐπιχείρημα. Οἱ Στωϊκοὶ δὲν ἔφθασαν ὡς ἐκεῖ. Τὸν βόηθησαν, ὅμως, τὸν Πλήθωνα γιὰ νὰ φθάσει αὐτός. Τῆ βασική του θεωρία ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει φύση σύνθετη, δηλαδή ὅτι ἀπὸ τῆ μιὰ μεριά εἶναι ζῶο καὶ θνητός, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀθάνατος καὶ συγγενὴς τοῦ θείου, τῆ στηρίζει ὁ Πλήθων καὶ στὸ γεγονός ὅτι εἶναι, ἀνάμεσα σ' ὅλα τὰ ὄντα, τὸ μοναδικὸ ποὺ αὐτοκτονεῖ, τὸ μοναδικὸ ποὺ ὀρμάει «ἐπὶ τὸν αὐτοῦ ὄλεθρον», ἐνῶ ὅλα τ' ἄλλα ἔχουν ὡς μόνη τους φροντίδα τὸ «σώζεσθαι». Γιὰ ν' ἀδιαφορεῖ ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὸ σῶμα του καὶ γιὰ νὰ σκοτώνει τὸν ἑαυτό του, αὐτὸ θὰ πεῖ ὅτι «οὐ τὸ θνητὸν ἡμῶν ὄν τὸ αὐτὸ αὐτὸ ἀποκτινύν, ἀλλὰ τι ἕτερον τούτου τε κρεῖττον, καὶ οὐ συναπολούμενόν γε...». Τὸ ὄν ποὺ λέγεται ἄνθρωπος, «οὐσίαν ἰδίαν τε ἔχον καὶ ἀφ' ἑαυτῆς ὑφεστηκυῖαν, ὃ ἐπειδὴν μηκέτι ἑαυτῷ λυσιτελεῖν τὸν μετὰ τοῦ θνητοῦ βίον οἰηθῆ (εἴτ' ὀρθῶς, εἴτε καὶ μή, τοῦτο οἰηθέν· οὐδὲν γὰρ διαφέρει) κτεῖνάν γε αὐτό, ὡς ἄλλο ὄν, ἄλλου, κακοῦ δὴ δόξαντος καὶ οὐχ εὐχεροῦς συνοίκου, ἀπαλλάσσεται». Τὶς σκέψεις αὐτὲς τὶς εἶχε ἀναπτύξει συχνὰ ὁ Πλήθων στὸν Μυστρᾶ καὶ τὶς εἶχε ὡς ἓνα σημεῖο διατυπώσει καὶ στὴ «μονωδία» ποὺ ἀφιέρωσε, στὸ ἔτος 1433, στὴν Κλεόπη Μαλατέστα.

Ἡ συνύπαρξη τοῦ θνητοῦ καὶ τοῦ ἀθάνατου στοιχείου στὸν ἄνθρωπο ἦταν, κατὰ τὸν Πλήθωνα, ἀναγκαία γιὰ τὴν ἰσορροπία τοῦ σύμπαντος, «ἵνα... πλήρες τε ᾗ τὸ πᾶν καὶ παντελές». Ἡ σκέψη αὐτὴ τοῦ Πλήθωνος εἶναι μεγάλη καὶ μοιάζει ἀλαζονική. Ὡστόσο, δὲν εἶναι τόσο ἀλαζονική ὅσο μοιάζει. Ἡ ἀποστολή τοῦ ἀνθρώπου — ἐπειδὴ ἀκριβῶς συνδυάζει μέσα του τὸ θνητὸ καὶ τὸ ἀθάνατο στοιχεῖο καὶ εἶναι ταγμένος νὰ κάνει τὸ σύμπαν νᾶναι «πλήρες» καὶ «παντελές» — εἶναι δύσκολη, βαρειά, πολὺ βαρειά. Δὲν

εἶπε, ἄλλωστε, κι' ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἐθνῶν, μιλώντας πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, ὅτι τοῦ Θεοῦ «γένος ἐσμέν»; Κι' ἂν ἀκόμα ὑποθέσω ὅτι στὸν Πλήθωνα κρυβόταν καὶ κάποια ἀλαζονικὴ διάθεση, στὸν Παῦλο δὲν κρυβόταν τίποτε· τὰ πάντα ἦταν, στὸν Παῦλο, φανερά. Ὁ Παῦλος ἦταν ταπεινὸς στὴν ὄψη, στὸ ἐπάγγελμά του (δούλευε μὲ τὰ χέρια του ὡς σκηνοποιός), καὶ στὴν ψυχὴ του. Ὡστόσο, κι' ὁ Παῦλος εἶπε ὅτι τοῦ Θεοῦ «γένος ἐσμέν», συνδυάζοντας μάλιστα τὴν ῥῆσιν του αὐτὴ μὲ ὅσα «καὶ τινες τῶν» Ἑλλήνων «ποιητῶν εἰρήκασιν». Δὲ θὰ διαφωνοῦσε, λοιπόν, ὁ Παῦλος οὔτε μὲ τὸν Πλήθωνα, ἔστω κι' ἂν ὁ Πλήθων — τὸ πείσμα του αὐτὸ εἶναι ἀκατανόητο — ὑποτίμησε τὸν Παῦλο καὶ τὸν Χριστιανισμό.

28

Θὰ σταματήσω ἐδῶ. Δὲν ἔχω νὰ πῶ τίποτ' ἄλλο γιὰ τὴν μεγάλη Βίβλο τοῦ Πλήθωνος πού ὁ πατριάρχης Γεννάδιος, σοφὸς κι' αὐτὸς ὅσο κι' ὁ Πλήθων, τὴν ἔριξε στὴ φωτιά. Δὲν καταλαβαίνω οὔτε τὸν Πλήθωνα πού ἀνακάτεψε στὶς μεγάλες ἰδέες του τὴν πολυθεΐα, οὔτε ὅμως τὸν Γεννάδιο πού, γιὰ ν' ἀποτρέψει ἕναν ἀνυπαρκτὸ κίνδυνο, καταδίκασε κ' ἔριξε στὴ φωτιά, μαζί μὲ ὅσα ἦταν περιττά, τὰ λόγια τὰ χρήσιμα καὶ τ' ἀληθινὰ πού ἔγραψε ὁ Πλήθων.

Γράφοντας ὁ Πλήθων τὶς προσευχὲς καὶ τοὺς ὕμνους πού ἀπευθύνονται στοὺς θεοὺς, καὶ ὀρίζοντας τοὺς τρόπους τῆς λατρείας καὶ τὶς γιορτὲς πού πρέπει ν' ἀφιερώνονται σ' αὐτούς, πίστεψε τάχα πραγματικὰ ὅτι μποροῦσε νὰ γίνῃ ὁ μέγας ἀρχιερέας τῆς παγκόσμιας θρησκείας πού θὰ σήμαινε τὴν ἀναγέννηση τῆς ἀρχαίας; Φαντάσθηκε στ' ἀλήθεια ὅτι μποροῦσε νὰ ἐκτοπίσει τὸν Χριστιανισμό, ὅτι μποροῦσε νὰ κάμῃ τοὺς ἀνθρώπους νὰ λησμονήσουν τὸν Ἐσταυρωμένο, τὸ γλυκύτερο ἔαρ πού γνώρισε ἢ πονεμένη καρδιά καὶ ἡ νοσταλγικὴ ματιὰ τοῦ ἀνθρώπου; Οἱ πλάνες τῶν σοφῶν εἶναι καμμιά φορά μεγαλύτερες ἀπὸ τὶς πλάνες τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων. Ὁ Πλήθων πλανήθηκε κ' ἔβλαψε, μὲ τὴν πλάνη του, τὴν μεγάλην του ἀποστολή. Ὡστόσο, τὸν καιρὸ πού δίδασκε στὸν Μυστρά (καὶ πρὶν πάει στὴν Ἰταλία, ἀλλὰ κι' ἀφοῦ γύρισε ἀπὸ τὴν Ἰταλία) δὲ μᾶς ἔκαμε ποτέ του ν' ἀντιληφθοῦμε τὴν πλάνη του. Δὲ μᾶς μίλησε ποτέ ρητὰ καὶ καθαρὰ γιὰ τὴν ἀναβίωση τῆς πολυθεΐας. Δὲ χτύπησε ποτέ τὴν Χριστιανικὴ θρησκεία. Δὲ μιλοῦσε, βέβαια, συχνὰ γιὰ τὸν Ἐσταυρωμένο (δὲ θυμᾶμαι κἂν ἂν μίλησε ποτέ του γιὰ τὴν Σταύρωση καὶ τὴν Ἀνάσταση), μιλοῦσε ὅμως συχνὰ γιὰ τὴν δική μας ἐκκλησίαν, χτυπώντας τοὺς ἐνωτικούς καὶ ἐπιμένοντας φανατικὰ στὴν ἀνάγκη νὰ μείνῃ ἡ ἐκκλησία μας αὐτοτελής καὶ μακριὰ ἀπὸ τὸν Πάπα.